

Examen VWO

2022

tijdvak 1
vrijdag 13 mei
9.00 - 12.00 uur

filosofie

Achter het correctievoorschrift is een aanvulling op het correctievoorschrift opgenomen.

Dit examen bestaat uit 24 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 46 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Zelfverwoesting en het goede leven

Van de filosofie in de klassieke oudheid tot de moderne psychologie: zelfverwerkelijking is een centraal thema in het denken over de mens. Zelfverwerkelijking heeft betrekking op de manier waarop je volledig mens kunt zijn.

Aristoteles geldt als een van de belangrijkste denkers over zelfverwerkelijking.

- 1p 1 Leg met de begrippen rede (*logos*), deugd (*aretè*) en handelen (*energeia*) uit wat Aristoteles verstaat onder zelfverwerkelijking.

Rondom het thema van zelfverwerkelijking is tegenwoordig een hele bedrijfstak ontstaan van cursussen, boeken, lifestyleblogs en influencers, de zogenaamde 'zelfhulpindustrie'. Hierin wordt voorgespiegeld dat een beter leven voor iedereen mogelijk is, zoals blijkt uit deze recensie van het boek *10 stappen naar succes en geluk* van Carl van de Velde. Hij stelt dat veel boeken over succes iets over het hoofd zien: geluk.

tekst 1

In dit boek beschrijft Carl zijn persoonlijke formule om van je leven een meesterstuk te maken en hij voert je naar het punt waar succes én geluk een onwrikbaar pact smeden. Want het is het geboorterecht van iedereen een bijzonder geslaagd leven te leiden. Kortom, lees dit boek en je leven zal knallen als popcorn.

bron: managementboek.nl, 10 stappen naar succes en geluk

Volgens Aristoteles valt het streven naar geluk (*eudaimonia*) samen met het goede voor jezelf en de gemeenschap.

- 1p 2 Leg dit uit.
1p 3 Geef met het begrip 'volkomen deugd' een argument dat volgens Aristoteles een geslaagd leven niet een geboorterecht voor iedereen is.

Schrijfster Marian Donner ergert zich aan het ideaalbeeld van het leven dat door de zelfhulpindustrie wordt geschetst. Volgens haar richten de zelfhulpboeken en -adviezen zich eenzijdig op het individu. Ze ziet daarin een verband tussen de prestatie maatschappij en het neoliberale denken.

tekst 2

De markt, zo was het idee, zou ons allemaal bevrijden. Wat echter volgde, was het absolute tegendeel van vrijheid. Inmiddels heeft het neoliberalisme een wereld gecreëerd waarin een moordende competitie heerst, waarin vijandigheid en achterdocht regeren omdat iedereen in feite een concurrent van elkaar is en waarin we allemaal beheerst worden door die zogenaamd neutrale cijfers in de vorm van prestatieingen, procesmanagement en protocollen. Dit is een survival of the fittest met een boekhouder ernaast.

bron: Marian Donner, Zelfverwoestingsboek, 2019

1p 4 Neoliberalisme is gebaseerd op de neoklassieke (economische) opvatting. Leg uit dat de individualiserende ideologie van de prestatie maatschappij past bij de neoklassieke opvatting over het goede leven.

1p 5 Beargumenteer met tekst 2 of volgens jou verwerkelijking van vrijheid mogelijk is via de vrije markt.

Existentialisten hebben een andere opvatting van individualiteit dan John Locke.

3p 6 Leg dit verschil in opvatting uit.

Leg vervolgens uit dat deze verschillende opvattingen van individualiteit leiden tot verschillende opvattingen van autonomie bij Locke en de existentialisten.

Beargumenteer tot slot of Donner zich volgens jou het best kan verzetten tegen het neoliberalisme met de opvattingen van Locke of met de opvattingen van de existentialisten.

Volgens Donner is het individualistische ideaalbeeld van de zelfhulpindustrie 'ondraaglijk streng en nuchter'. Zij pleit er juist voor om te spijbelen van de druk om altijd perfect en succesvol te zijn.

tekst 3

Dit is hoe het werkt: wie spijbelt, vindt een gat in de tijd. Zo voelt het, alsof je een deur door gaat naar een parallel universum. In de gewone wereld draait alles door, daar werkt iedereen hard aan zijn toekomst, zoals ik dat ook zou moeten doen, maar aan de andere kant van de deur bestaat die toekomst niet. Daar zijn geen regels of geboden, daar is niemand die iets van je wil, daar ben je vrij.

Dronken zijn is spijbelen. Drugs gebruiken is spijbelen. Schrijven is spijbelen. Het is een ontsnapping uit de werkelijkheid, uit je eigen hoofd.

bron: Marian Donner, Zelfverwoestingsboek, 2019

Om te kunnen spijbelen moet je volgens Donner soms onmatig zijn. Onmatigheid staat tegenover het doelgerichte 'werken aan jezelf' van de hedendaagse zelfhulpindustrie.

- 2p 7 Leg uit in welk opzicht in Plato's ideale staat **geen** plaats is voor:
- Donners pleidooi voor onmatigheid, en
 - het doelgerichte werken aan jezelf van de hedendaagse zelfhulpindustrie.

In de middeleeuwse opvatting van zelfverwerkelijking staan de theologale deugden centraal. De liefde als hoogste deugd staat daarbij op gespannen voet met het klassieke hiërarchische denken.

- 3p 8 Leg uit dat liefde als hoogste deugd op gespannen voet staat met het hiërarchische denken van de klassieke oudheid. Geef vervolgens **twee** argumenten dat liefde als theologale deugd een alternatief kan bieden voor Donners spijbelen als verzet tegen de zelfhulpindustrie.

Als tegengif voor alle ideaalbeelden legt Donner de nadruk op de onvolkomenheid van het bestaan:

tekst 4

De schoonheid ligt in de mislukking. In de onvolkomenheid van elke poging en van elk resultaat. Dat is wat van de mens een mens maakt: falen. Dansen, struikelen, vallen, en daar dan een ode aan brengen. Als het even kan in stijl.

bron: Marian Donner, Zelfverwoestingsboek, 2019

Volgens Martha Nussbaum hangen zin en kwetsbaarheid met elkaar samen. Zij onderscheidt twee strategieën voor het omgaan met kwetsbaarheid.

- 2p 9 Leg uit bij welke strategie Donner in tekst 4 aansluit. Beargumenteer vervolgens met beide strategieën van Nussbaum of jij Donners nadruk op onvolkomenheid een goede omgang vindt met kwetsbaarheid.

In plaats van ons te richten op het verbeteren van onszelf als individu, moeten we ons volgens Donner eerst richten op verbetering van de samenleving. We leven in een systeem waarin toenemende sociaal-economische ongelijkheid, onzekerheid over werk en inkomen én een chronisch gebrek aan tijd en zingeving een belemmering vormen voor echte zelfverwerkelijking. Met enige ironie stelt zij dat alle ideaalbeelden verworpen moeten worden om dat systeem te ondermijnen:

tekst 5

In zo'n wereld moet je je niet afvragen hoe je jezelf nog kunt verbeteren. In zo'n wereld moet je je afvragen hoe je zo ondermijnend mogelijk kunt zijn voor een systeem dat ons allemaal naar beneden haalt.

Zo ondermijnend mogelijk voor de hang naar lichamelijke perfectie die dat systeem regeert - STINK.

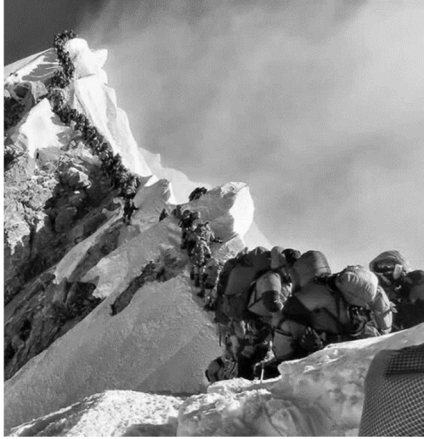
Zo ondermijnend mogelijk voor haar nadruk op productiviteit - DRINK. (...)

Je zult er niet gezonder van worden, niet succesvoller en het maakt je al helemaal geen beter mens. Maar het gaat niet om jou. Het gaat erom de wereld te veranderen.

bron: Marian Donner, Zelfverwoestingsboek, 2019

- 2p **10** Beargumenteer met een eigen opvatting van zelfverwerkelijking of jij het eens bent met Donner in tekst 5 dat het goede leven alleen bereikt kan worden door ideaalbeelden te verwerpen om zo de wereld te verbeteren.

Opgave 2 Mount Everest

In 2019 beklom een recordaantal mensen de Mount Everest. Een foto van honderden klimmers die in een file stonden richting de hoogste top ter wereld wakkerde de discussie aan over de commerciële exploitatie van het bergtoerisme. Mag de Mount Everest aan de vrije markt worden overgelaten?

Momenteel kunnen klimmers voor enkele tienduizenden euro's bij verschillende commerciële bedrijven een 'toppoging' onder begeleiding van gidsen boeken.

Naast het geld dat moet worden betaald voor zo'n commercieel team, moeten de klimmers nóg eens tienduizend euro neertellen voor een 'permit' (vergunning) van de Nepalese overheid. Hoewel de beklimming fysiek en geestelijk het uiterste vraagt – de risico's op (dodelijke) ongelukken of afgevroren ledematen zijn hoog – zijn er geen voorwaarden aan deelname aan een commerciële expeditie. Iedereen die het kan betalen en zijn of haar droom wil waarmaken mag mee.

Maar de file op de berg gaat daar nu mogelijk verandering in brengen. Ervaren klimmers hebben erop gewezen dat door de teams van commerciële bedrijven het aantal onervaren klimmers zo groot is dat de kans op ongelukken toeneemt. Om deze reden overweegt de Nepalese overheid voorwaarden te verbinden aan het verkrijgen van een permit, zodat het aantal klimmers minder zal worden.

Instituties zoals commerciële teams die klimmers begeleiden kunnen het goede leven mogelijk maken, maar ook bedreigen.

3p 11 Geef de betekenis van 'institutie' weer en leg uit dat een commercieel team een harde institutie is.

Leg vervolgens met het voorbeeld van commerciële teams op de Mount Everest uit dat instituties het goede leven mogelijk maken maar ook kunnen bedreigen.

De reden dat klimmers veel geld betalen en de fysieke en geestelijke ontberingen trotseren om de Mount Everest te beklimmen, kan te maken hebben met zoeken naar zin. Klimmers die – al dan niet in de file – met een commercieel team de top bereiken, geven aan dat dit een unieke, buitengewone ervaring is, waarbij ze zowel de nietigheid als de rijkdom van het leven ervaren.

Je kan de vraag naar zin benaderen vanuit een religieus perspectief, maar ook vanuit het (neo)liberalisme als politiek-ideologisch perspectief. Dit laatste wordt het liberaal-ideologisch perspectief genoemd.

2p 12 Leg uit dat de beklimming van de Mount Everest kan passen bij:

- het liberaal-ideologische perspectief op zin, en
- het religieuze perspectief op zin.

Wie, ervaren of onervaren, onder begeleiding van een commercieel team de Mount Everest gaat beklimmen krijgt te maken met absurde omstandigheden van kou (het kan op de berg meer dan zestig graden vriezen), ijle lucht (op de top zit nog maar een derde van de hoeveelheid zuurstof op zeeniveau in de lucht) en lagere luchtdruk (waardoor de longen niet meer goed werken en vol vocht kunnen lopen). Om het lichaam aan deze omstandigheden te laten wennen, is het nodig om een maand op grote hoogte te verblijven alvorens de tocht naar de top te ondernemen. Bovendien laten commerciële teams hun cliënten klimmen met extra zuurstof uit flessen en worden er van tevoren al ladders en klimtouwen bevestigd over gletsjerkloven en langs loodrechte ijswanden. De aantrekkingskracht van dergelijke risicovolle ontberingen is voor sommige mensen onbegrijpelijk en voor anderen juist volkomen logisch. Volgens Jeremy Bentham is de mens te begrijpen als een belichaamd zelf.

- 1p **13** Leg met het voorbeeld van het beklimmen van de Mount Everest Benthams opvatting over de mens als belichaamd zelf uit.

Mensen kunnen zich op verschillende manieren tot hun lichamelijke verhouding.

- 3p **14** Geef een definitie van 'vrijheid' met betrekking tot lichamelijke en geef daarbij een vooronderstelling die ingaat op de culturele dimensie van lichamelijke.

Beargumenteer vervolgens of de beklimming van de Mount Everest past bij jouw definitie en vooronderstelling.

Bijna alle klimmers die met commerciële teams proberen de top van de Mount Everest te bereiken, maken gebruik van techniek, zoals zuurstofflessen en klaargelegde ladders en touwen. Volgens Martin Heidegger is de manier waarop de mens en de wereld zich tot elkaar verhouding veranderd door de moderne techniek. Hij gebruikt in zijn analyse de begrippen 'gestel' en 'Dasein'.

- 4p **15** Geef aan wat de begrippen 'gestel' en 'Dasein' inhouden. Beargumenteer vervolgens of volgens jou het beklimmen van de Mount Everest een voorbeeld is van de manier waarop volgens Heidegger de verhouding tussen mens en wereld veranderd is, met:
- het begrip 'gestel', en
 - het begrip 'Dasein'.

De discussie rondom de commerciële exploitatie van de berg en alle bijbehorende risico's komt terug in de speelfilm *Everest*. In dit waargebeurde verhaal over de grootste ramp door toerisme op de Mount Everest komen acht klimmers om, onder wie een expeditieleider. In de film wordt gesuggereerd dat een van de oorzaken van die ramp was dat er een te hoge druk stond op de expeditieleider van een commercieel team. Het team verloor inkomsten omdat het steeds minder cliënten had. Dit kwam omdat de top door onveilige weersomstandigheden al een paar jaar op rij niet was bereikt. Het was de nadrukkelijke wens van de hoge bazen van het team dat de top dit jaar wél gehaald zou worden. De expeditieleider ging niet tegen deze wens in en bracht ondanks naderend noodweer toch cliënten naar de top, zonder te wijzen op de risico's. De top haalden ze, maar tijdens de afdaling werden de omstandigheden de klimmers en de expeditieleider fataal.

Alasdair MacIntyre stelt dat praktijken deugden nodig hebben. Hij maakt een onderscheid tussen interne en externe goederen.

- 2p 16 Leg uit dat de expeditieleider de praktijk van de bergsport niet heeft beschermd met:
- MacIntyres onderscheid tussen interne en externe goederen, en
 - MacIntyres opvatting over de rol van de deugden moed en eerlijkheid in praktijken.

Een journalist die indertijd meeklom en het noodweer overleefde, komt tot een andere verklaring voor de ramp dan de commerciële druk die de film suggereert. Volgens hem functioneert het lichaam op grote hoogte niet meer goed en kunnen ook ervaren expeditieleiders dan niet meer garanderen dat ze nog rationele beslissingen kunnen nemen.

Over de verhouding tussen lichaam en geest bestaan verschillende filosofische standpunten en stromingen. De opvatting van de journalist sluit aan bij de filosofische stroming van het materialisme.

- 1p 17 Leg uit dat de opvatting van de journalist aansluit bij het materialisme.

Opgave 3 Post

Tot eind twintigste eeuw was het bezorgen van post geen onderdeel van de vrije markt, maar werd dit verzorgd door een staatsbedrijf. De regering besloot om dit staatsbedrijf te privatiseren en de postmarkt open te stellen voor andere bedrijven, zodat er concurrentie zou komen. Het belangrijkste argument was dat concurrentie zou leiden tot betere en goedkopere postbezorging.

Het oorspronkelijke staatsbedrijf voerde onder invloed van de concurrentie een grootschalige hervorming door. Het sorteren van post werd voortaan door machines gedaan. Daardoor veranderde het beroep van *postbode* – die betrokken was bij het hele proces van ophalen tot sorteren en bezorgen – in dat van *postbezorger*, die alleen nog de post door de brievenbus doet. Hierdoor was veel minder personeel nodig om hetzelfde werk te doen.

De hervorming van *postbode* naar *postbezorger* kan aansluiten bij de opvatting van Adam Smith over arbeidsdeling en welvaart.

- 1p 18 Leg met het voorbeeld van de hervorming van *postbode* naar *postbezorger* uit dat arbeidsdeling volgens Smith leidt tot een hogere welvaart.

Journalist Sander Heijne sprak verschillende mensen die vinden dat de hervorming van *postbode* naar *postbezorger* geen succes is geweest. Oud-*postbodes* wijzen erop dat de fors lagere salarissen en het reduceren van de werkzaamheden ten koste zijn gegaan van de kwaliteit van de bezorging en het plezier in het werk. Vóór de hervormingen was het de persoonlijke trots en verantwoordelijkheid van een *postbode* om in zijn eigen wijk belangrijke poststukken zoals brieven van de Belastingdienst op het juiste adres af te leveren. Een *postbode* had aanzien en werd goed betaald. Na de hervorming tot *postbezorger* maakte de uitgekleden taak het werk simpeler en minder respectabel.

Adam Smith waarschuwde dat vergaande arbeidsdeling kan leiden tot dehumanisering.

Volgens Karl Marx gaat de vrije markt gepaard met dehumanisering.

Smith en Marx hebben een verschillende oplossing voor het tegengaan van deze nadelige gevolgen.

- 3p 19 Leg uit dat de nadelige gevolgen van de hervorming van *postbode* naar *postbezorger* aansluiten bij:
- Smiths dehumaniserende effecten van vergaande arbeidsdeling, en
 - Marx' opvatting dat de vrije markt gepaard gaat met dehumanisering.
- Beargumenteer vervolgens met een afweging tussen Marx' oplossing voor dehumanisering en de oplossing voor dehumanisering van Smith met wie je het meer eens bent.

Het verschil in status tussen postbode en postbezorger past bij de benadering van arbeid in de prestatimaatschappij. Vanuit een protestantse levenshouding wordt arbeid anders benaderd.

- 1p 20 Leg met het verschil in status tussen postbode en postbezorger uit dat de protestantse benadering van arbeid verschilt van de benadering van arbeid in de prestatimaatschappij.

Het bezorgen van post was ooit ondergebracht in een staatsbedrijf, omdat de overheid het bezorgen van post zag als een publieke taak. De zorg voor deze publieke taak is volgens Heijne sterk verminderd na de privatisering van de post. Toch ziet PostNL, het bedrijf dat is voortgekomen uit het oorspronkelijke staatsbedrijf, een maatschappelijke rol weggelegd voor de huidige postbezorgers. PostNL gaat postbezorgers opleiden om eenzaamheid te signaleren. Vooral bezorgers die medische hulpmiddelen rondbrengen, komen regelmatig eenzame personen tegen. Deze bezorgers kunnen vermoedens van eenzaamheid melden bij een meldpunt.

Volgens Joan Tronto heeft de vrije markt door een scheiding tussen de publieke en de private sfeer geleid tot een verschraving van het morele debat in het publieke domein.

- 2p 21 Leg deze opvatting van Tronto uit.
Geef vervolgens met het voorbeeld van het signaleren van eenzaamheid door de postbezorger een argument **tegen** deze opvatting van Tronto.

Het privatiseren van een staatsbedrijf betekent dat zo'n bedrijf zich moet zien te redden op de vrije markt. Het Angelsaksische en het Rijnlandse model zijn twee varianten van de vrije markt. Heijne pleit ervoor om sommige sectoren, zoals de post, helemaal niet aan de vrije markt over te laten. Volgens hem moet de neoliberale marktlogica worden begrensd. Hij wijst er in dit verband bijvoorbeeld op dat het voormalige staatspostbedrijf sinds de privatisering jaarlijks steeds vaker kampt met misstanden, zoals bezorgers die post achterhouden of dumpen.

- 2p 22 Beargumenteer of de post volgens jou georganiseerd moet worden volgens het Angelsaksische model, het Rijnlandse model of als staatsbedrijf, met:
- een eigen standpunt over het begrenzen van de liberale marktlogica, en
 - het voorbeeld van postbezorgers die post achterhouden of dumpen.

Wie tegenwoordig voor de post werkt, bezorgt vooral pakketten met spullen die online gekocht zijn. Het werk van een postbezorger is dus niet alleen veranderd door privatisering en marktwerking maar ook door consumptiegedrag.

Consumptiegedrag heeft, beschouwd vanuit de theorie van Freud, een duidelijke oorsprong. Consumptiegedrag, zo opgevat, is volgens Kant onvrij.

- 2p **23** Leg uit wat vanuit de theorie van Freud de oorsprong van consumptiegedrag zou zijn.

Leg vervolgens met Kants opvatting van de goede wil uit dat consumptiegedrag zoals beschouwd vanuit de theorie van Freud onvrij is.

De enorme aantallen pakketjes die postbezorgers rondbrengen zijn schadelijk voor het milieu. Niet alleen vanwege de hoeveelheid verpakkingsmateriaal, maar ook vanwege de vele kilometers die bezorgers rijden van distributiepunten naar alle afzonderlijke bezorgadressen.

Milieuproblematiek kan via de vrije markt worden aangepakt.

- 2p **24** Geef de drie benaderingen weer waarmee milieuproblematiek aangepakt kan worden via de vrije markt.

Beargumenteer voor een van deze benaderingen dat daarmee de milieuschade door het bezorgen van pakketjes kan worden tegengegaan.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.